

МОВА ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Ганна Околович, викладач

Олександр Околович, студент

Дрогобицького державного педагогічного університету

ім. І. Франка

МОВА ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Нині в українській духовній та освітній виховній культурі відбувається складний процес відродження духовних цінностей українського народу, втрачених протягом 70 – 80-х років минулого століття.

У системі родинного виховання від найдавніших часів і до наших днів важливе місце посідає рідна мова, яка гартує національний дух, волю і устремління, виховує громадянські почуття, формує людську свідомість.

Розвиток національної культури, зростання національної свідомості, національне самовиявлення і, нарешті, державність неможливі без державної мови.

Українська мова в процесі формування нації, національної свідомості була початком і часто основним чинником у цьому. Мова, рідне слово в багатьох випадках існували для українського етносу як єдине джерело, що підтримувало дух народу, віру в існування нації, єдність.

Актуальність теми, порушеної у статті, полягає у значенні формування освіченого, активного, національного громадянина незалежної України. До свідомості молоді треба доносити істину про те, що кожен українець має дбати про відродження і становлення української мови як основи формування національної свідомості, виховання, добробуту нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливого значення набувають наукові пошуки вітчизняних дослідників у галузі теорії і практики формування національної свідомості українців під впливом розвитку української мови.

Теоретико-методологічні основи виховання розроблені у праці М. Стельмаховича, Б. Ступарика, П. Кононенка, Ю. Руденка, А. Погрібного, М. Чепіль, Н. Сабат та ін.

Мета статті. У даній статті проаналізовано деякі теоретичні та практичні напрацювання діячів освіти з проблеми формування національної свідомості і виховання молоді під впливом мови (Я. Радевич-Винницький, Л. Полюга) в контексті освітнього простору західних областей України (Галичини), що уможливило обґрунтування цінностей, зокрема, мови, на процес виховання і формування національної свідомості підростаючого покоління України, проаналізовано педагогічну теорію про еволюцію понять “виховання”, “національна свідомість”, уточнюються зміст, форми і методи формування національної свідомості і виховання молоді під впливом рідної мови.

Автори намагаються дещо систематизувати

та узагальнити матеріал з проблеми мови як чинника виховання і формування національної свідомості молоді, що є цінним джерелом для практики сучасної школи, яка веде пошук оптимальної моделі виховання і формування національно свідомих громадян України, що дає змогу урізноманітнити форми виховної роботи з учнями шкіл та інших навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу. З усіх першоелементів, що характеризують національні ознаки народу, наймінливішим є мова. Причин тут більш, ніж достатньо. Цьому, по-перше, сприяє різноманітний характер взаємин як всередині етносу, так і у відносинах з іншими етносами; по-друге, мова в процесі успішного розвитку народу відображає нові властивості зв'язків між людьми, особливості виробництва, господарювання, тобто усіх форм і змісту життєдіяльності людей; по-третє, мова завжди є формою і продуктом пізнавальної діяльності людини. Без застосування мови людське пізнання нового не може бути виражене і передане наступним поколінням. Проте мова, маючи мінливий характер, постійно зазнає і агресивних впливів з боку інших мов, проникнення їх у лексичний та морфологічний склад, синтаксичні особливості структурування думки, способів їх вираження.

Окрім того, важливими чинниками мінливості мови є міжнародні зв'язки, що останнім часом набрали величезного й мало регульованого характеру. В цих зв'язках найпомітніше місце щодо мови посідають аудіовізуальні засоби, що популяризують зарубіжну культуру, звісно ж,

МОВА ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

іноземною мовою, і, зрозуміло, ця культура не найкращої якості.

Слід відзначити, що мова – найважливіший засіб людського спілкування. Мова – органічна і невід’ємна властивість мислячої істоти, дзеркало душі народу. Через мову здійснюється естафета поколінь від давнини до сучасності і від сучасності до майбутнього.

Любов до рідної мови у дітей успадковується разом з любов’ю до батьків, до свого дому, до навколишньої природи. Вона – в дитячому лепетанні і в юнацьких пориваннях, вона – в складах букваря і в перших віршах, вона від коліски і до останнього подиху разом людиною. Мова така ж давня, як і свідомість.

Мова є обов’язковою ознакою нації – історично створеної спільності людей, вона ж є елементом її духовності, почуттів щирої прив’язаності до того, на чому ґрунтується життя нації і спосіб мислення. Мова – душа нації, код її мислення. Мова здатна збуджувати уяву, посилювати почуття, стимулювати спілкування і творчий процес в праці, у галузі мистецтва і культури.

На Всесвітньому мовному конгресі 1934 року в Парижі українська мова за своєю красою і мелодійністю визначена третьою після староіранської і французької.

Проте в Україні з часів Переяславської угоди 1654 року активно поширюється колоніальна російська мова. У нас украли історію України-Руси, назву Україна замінили на Малоросію, українців перейменували на малоросів, “хахлів”. Обмежили, а потім і ліквідували гетьманську владу, знищили волелюбну Запорозьку Січ та українське козацтво, навіки запровадили кріпацтво. І кожен з можновладців розумів, що найважливішим засобом для знищення народу, нації є знищення мови народу. Немає потреби перелічувати усі укази, які свідчили, що царі та імператори Росії активно нищили українство.

Одним з показників впливу російськомовної політики є те, що значна частина учнівської та студентської молоді мають низький рівень сформованості національної самосвідомості і мовної культури. На основі досліджень можна навести такі приклади: із 610 студентів трьох педагогічних університетів східного регіону було виявлено: 17,8% досконало володіють українською мовою, але соромляться спілкуватися нею в громадських місцях; 8,2% спілкуються рідною мовою в побуті, сім’ї, родині; 28,7% вважають українську мову недосконалою, меншоварісною

На запитання: “Якщо ви постійно не користуєтесь українською мовою, то що заважає вам це зробити?”. Студенти відповіли:

недостатній власний рівень володіння – 36,5%; не хочу виділятися серед оточення – 45,4%. Дотримуюсь сімейних традицій – 31,5%; вважаю невинуватим двомовність – 31,1%; не хочу, щоб мене вважали селюком – 5,3%; остерегаюся, щоб не назвали “націоналістом” – 4,0%; вважаю мовні проблеми другорядними, порівняно з матеріальними, економічними – 7,4%; загальна соціально-політична ситуація в регіоні не сприяє цьому – 20,7%; місцева влада, державні установи регіону не сприяють цьому – 14,8%.

Таке ставлення студентів – майбутніх учителів до української мови є свідченням відсутності в них власних поглядів і переконань, чіткої громадянської позиції, відчуженості від процесів відродження національної культури та українського державотворення, а тому й рівень їхньої національної самосвідомості характеризується такими показниками: високий – 13,8%; середній – 29,1%; низький – 57,1; [11, 51–54].

Для кожного народу рідна мова є засобом вияву його думок і почуттів, високої моралі і національної свідомості. “У ній він дістає своє духовне і світоглядне самовираження, через неї розвивається і удосконалюється. Тому дорожить і дбає про неї. Дорожить з почуттів прив’язаності, гордості, самозбереження і природних прагнень до дальшого духовного зростання. Піклується нею з усвідомленням потреби її збагачення відповідно до поступу світової цивілізації, потреби, що забезпечує і гарантує її становище серед розвинених мов світу. Любов до рідної мови – це піклування про її високу культуру...” [21, 36].

Рідна мова посідає особливе місце серед засобів національного виховання. К.Ушинський писав: «Мова народу – краший, що ніколи не в’яне й вічно знову розпускається цвіт усього його духовного життя, яке починається так далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові – в спадщину потомкам. Мова – найважливіший, найбагатший і найміцніший зв’язок, що з’єднує віджилі, живущі і майбутні покоління в одне велике, історично живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, а є якраз саме цим життям». К.Ушинський доходить висновку: “Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ” [19, 123].

Слід зазначити, що український народ, тривалий час перебуваючи в складі Російської імперії, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії та СРСР, зазнавав, окрім соціальних утисків, прямих заборон на освіту рідною мовою. За імперського

МОВА ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

тиску мова не завжди була і є достатнім інформаційним джерелом відображення життя і розвитку народу. Захисту самобутності і стародавності української мови присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них всесвітньо відомі імена П.Шафарика, М.Красуського, О.Шахматова, А.Кримського, І.Огієнка, О.Потебні та ін. На користь цього твердження можна навести численні думки стародавніх мандрівників, що бували в Україні, та вчених, які досліджували історію слов'янських народів і їхніх мов. Так, Ф.Полоцький стверджує, що "Русинський народ, щодо мови відмінний як росіяни, так і поляки вже за давніх віків". Ельвія Челебі, 1657 р. "Українці – стародавній народ, а мова їх багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші. Вона має риси, подібні до московської ... всі вони задовольняються двадцятьма дев'ятьма літерами", а П.Шафарик стверджував, що "...малоруську мову можна вважати зовсім окремою мовою. а не тільки діалектом великоруської мови".

З усією очевидністю можна вважати, що церковнослов'янська мова набула в Росії значного поширення як літературна й богослужбна, але вона не змогла стати народною мовою. Варто вважати, що ця мова і сьогодні є фундаментом духовної християнської освіти і віровчення. По суті зі старослов'янської мови започаткувалася нормативна граматики староукраїнської і сучасної української мови.

"Можна вміти багато мов, але тільки рідна мова є мовою серця, а всі інші мови є мовами розуму й хліба" [22, 38], – зауважує В.Целевич. Коли інша мова випісняє рідну в процесі виховання, це відчужує дітей від найсвятішого – всього материнського, батьківського. Дитина прозріває, стає, власне, людиною насамперед завдяки материнській мові. Відчуженість же (повна або ж часткова) від рідного слова веде за собою відчуженість від моралі, культури, історії не лише рідного, а й інших народів.

За нинішніх умов проблема розвитку української мови набуває все більшого значення. Вона стає не лише засобом функціонального спілкування у родині, побуті, а й одним з **головних чинників формування національної свідомості громадян, їхньої вихованості**. Потрібна виважена державна політика, аби забезпечити демократичну взаємодію між державною українською мовою і мовами національних спільнот, що проживають в Україні, водночас забезпечивши пріоритет державної мови, що набирає нових функцій в умовах відродження й

розбудови Української держави [14, 2].

Мова відіграє роль єдиної ланки в історичному ланцюгу поколінь народу, його духовної основи, що забезпечує перспективи всебічного зміцнення українського народу як етносу нації, як держави. В цьому процесі сім'я, родинне виховання дітей є однією з суспільних форм збереження й трансформації культурогенних цінностей в сучасне й майбутнє.

Педагогічні дослідження свідчать, що українська мова, хоч і повільно, але все ж таки займає те місце в родині, суспільстві та державі, яке їй належить за природним й історичним правом.

Протягом усього радянського періоду українські вчені, літератори, педагоги не дивилися байдуже на всі процеси, які відбувалися. Згадаймо, хоча В.Сухомлинського, який заявляв, що в дитини не може бути двох рідних мов.

У тісному зв'язку з природно-географічними умовами, антропобіологічною й психологічною основою людини, її духовною культурою важливим чинником родинної педагогіки виступає матеріально-побутова, моральна, правова та організаційна культура життя людей. Щодо обладнання домівки української родини, тут вченими виявлено багато спільного в естетичному оздобленні жител трипільців і – пізніше – хати української родини, особливо в розписах та прикрашенні червоною глиною (вохрою), керамічному посуді тощо.

Кожна людина повинна любити й шанувати свою рідну мову. Та любов і пошана найкраще виявляються вивченням рідної мови і літератури.

Звертаючись до української молоді, І.Франко писав: "Здобуйте знання, теоретичне і практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею" [20, 404].

Рідну українську мову необхідно зробити мовою навчання, що сприятиме успішному навчанню, успішному засвоєнню знань з історії, традицій, формуванню національної свідомості дітей і підростаючого покоління, формуванню гордості за свій народ. Особливу увагу педагогів-новаторів свого часу звертали як на державну в Україні, щоб вивчалася в усіх навчальних закладах, нею розмовляли вдома.

Аналіз джерельної бази дозволяє стверджувати, що головною ознакою національної школи на початку ХХ ст. була рідна мова навчання. Погляди галицьких педагогів і громадських діячів на національну школу поєднували в собі українську

МОВА ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

мову і приналежність до греко-католицького обряду, а головною метою виховання, за висновком М.Возняка, було “задержанням людей при українській народності” [6, 47].

З рідною мовою тісно пов'язані звичаї, перекази народні і взагалі цілий традиційний уклад життя – все це міцно об'єднується рідною мовою в єдине гармонійне ціле. “Заберіть звідси рідну мову – і цілий цей такий нам близький та рідний уклад стане тільки простою етнографією. Ось через це кожний, хто втрачає рідну мову, тим самим перестає бути органічним членом свого народу; він може цікавитися своїм народом, може навіть допомагати йому, але вірним сином своєї нації безмовна особа ніколи не буде” [24, 58].

Розглядати мову можна з різних позицій: філософських, психологічних, трактувати її як об'єкт наук природознавчих, розглядати її як засіб спілкування, але заслуговує уваги погляд В.Сімовича: “Коли брати до уваги суцільність ознак, що творять націю, мова буде одна з найважливіших прикмет самостійності народу. Звідси така велика дбайливість – зберігати мову, а то з упадком мови, мовляв, перестає існувати народ тієї назви, яку мав до того часу, доки мова його ще жила. Таке розуміння мови, як такого важливого чинника для існування нації, формування національної свідомості, схрещується з національно-політичною програмою життя народу. Таке розуміння мови – більш емоціонального, почуттєвого характеру, та не лічитися з ним не можна. Ми можемо воювати з таким розумінням, як хочемо, а проте почуватимемо, що щось у ньому таки є. Ми можемо проти нього боротись, самим собі доказувати, що це дурниця вважати мову за якісь “національні свідомості”, розум дасть проти такого розуміння безліч аргументів, та почуття буде нам піддавати зі свого боку прикладів, які не дозволяють нам із легким серцем залишити з боку емоціонального розуміння ваги мови в житті народу” [16, 59].

Розвиток національної культури, зростання національної свідомості, національне самовиявлення і, нарешті, державність неможливі без існування **національної мови**. І разом з тим, зіставлення таких факторів в історичній проекції поглиблює і розвиває розуміння національного і допомагає розкрити такі сторони аналізованих явищ, які за інших обставин не так яскраво виявляються. Адже українська мова – не лише засіб спілкування українців, але й один із найважливіших репрезентантів національності. В українській історії процеси виборення волі та існування мови якнайтісніше переплетені. Українська мова в

процесі формування нації, національної свідомості була початковим і часто основним чинником у цьому плані. Мова, рідне слово в багатьох випадках існували для українського етносу єдиним джерелом, що підтримувало дух народу, віру в існування нації, єдність. Це джерело живилося також постійним прагненням українського народу до свободи, боротьбою за незалежність і державність. Тривіальне твердження, яке на сучасному етапі відновило існування серед культурологів: “мова – суть нації, існує мова – існує нація”, між тим яскраво підтверджується українською історією, бо саме українська мова, незважаючи на часи жорстоких переслідувань, зберегла її носіїв як народ, як націю.

В історії українського народу не переривалася тяглість єдиної мови, народних традицій, єдність національної свідомості народу, незважаючи на те, що українців могли називати не лише українцями, а й руськими, малоросами, рутенцями, русинами, руснаками.

Хоч і допускається термін “українське національне відродження”, все ж вважаємо, як пише дослідник Л.М.Полюга, “доцільніше говорити про зростання національної духовності, національної свідомості, які в історії України неодноразово спалахували і з різних причин притухали, але ніколи не зникали” [15, 224].

Кожне національне піднесення завжди має одну кінцеву мету – досягнути державного самовизначення, тобто прагнути того, щоб народ самостійно міг керувати своєю долею у власній державі, а в межах своєї країни добиватися національної та соціальної справедливості.

Поряд із самоусвідомленням та іншими ознаками етнічної духовності, які засвідчують самотність народу, що властиві багатьом поколінням і вимагають спеціального розгляду, українська мова належить до найвагоміших функцій збереження і піднесення української національної духовності та свідомості. Вона виконувала ці функції у найрвноманітніших сферах.

Загальновідомо, що українська мова, в тому числі національна, – це мова українського народу, якою користуються для вираження своїх думок, почуттів у всіх сферах та формах її вияву в процесі спілкування, мислення та художньої творчості в Україні та в різних місцях планети представники соціальних класів та груп всіх етнолінгвістичних спільностей української нації.

Поняття українська національна мова наближається до терміна українська загальнонародна розмовна мова й існує не лише в просторі, а і в часі.

Однією із форм збереження української мови

МОВА ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

у всій сукупності є усне мовлення. Усе усне мовлення, перш за все, засвідчує національні ознаки українського етносу. Цією, як і іншою формою мови можуть користуватися представники інших національностей, які спілкуються з українцями, але для цих представників українська мова не буде ознакою національної приналежності, а лише свідченням їх культури, такту, рівня освіти, здатністю засвоїти і користуватися, крім своєї власної, рідної, ще й українською мовою. Українці, які використовують свою мову повсякденно, засвідчують свій рівень національної свідомості, приналежність до своєї нації, що є однією з найбільших у слов'янському світі та в Європі.

Усна народна творчість – це окрема форма збереження української мови і одна з найяскравіших прикмет збереження національного самовиявлення. Багатство українського фольклору (переказів, легенд, казок, прислів'їв, приповідок), народного епосу (дум та пісень) свідчить про талант народу, про його високій інтелектуальний рівень. Твори різних жанрів фольклору передають наступним поколінням психологію народу, народну педагогіку, втілюють ідеали національного самоусвідомлення, національної свободи, прагнення власної державності, формують етнічну свідомість, виховують патріотичні почуття [17].

Важливу роль відіграла українська народна творчість у 18 ст., коли виборювалась самостійність української літературної мови, коли після ліквідації і знищення Запорозької Січі при існуючих заборонах української мови, здавалось все русифікувалось. І ось саме тоді перемогла українська пісня, вся народна творчість, сам український дух. Власне українська пісня найбільше зберегла нам українську мову за того часу, коли сперечались за її існування [7, 234]. Пісня – одна із специфічних ознак української нації. Вона зберігає не лише мову, але й передає і мелодику мови. Саме пісня дає найтісніший зв'язок – мова зберігається в пісні, а пісня існує завдяки мові та музиці. Українська пісня як виразник національної приналежності зберігається найдовше в середовищі українських емігрантів. Через кілька поколінь, представники яких можуть вже асимілюватися, а українська пісня для їх дітей ще може звучати.

Мова і пісня – є найважливіші і невід'ємні риси духовності народу, це два рівнозначні здобутки його генія.

Сила народної творчості настільки переплилася з виразальною функцією української національної мови в історії українського народу, що, незважаючи на переслідування і заборони, ця мова

змогла вистояти. Мова в пісні і в народній творчості ставала оптим невловимим месником із “Давньої казки” Лесі Українки, якого не вдалося спіймати, бо треба було б посадити в підземелля хіба що весь народ. Можна було б навести десятки прикладів взаємозв'язку української народної творчості з національним характером народу, але згадаймо лише єдність українського козацтва і козарів, в устах яких пісня і дума мали силу зброї [11, 13].

Дуже цінним і достовірним свідченням етнічного самоусвідомлення є писемна творчість – є ще одна форма збереження національної культури, мови, духовності [7]. Адже на всій території України-Руси існувала літературно-писемна мова киян та поєднала з нею писемна староболгарська, що привнесена сюди разом з церковними книгами після прийняття християнства. Церковнослов'янська мова в основному обслуговувала конфесійні потреби, хоча й мала великий вплив на створення традицій писемності всієї української літератури багатьох віків майже до кінця 18 ст., а на Закарпатті – до середини 19 ст. З доведень вчених-мовознавців можна допускати, що киянам того часу церковнослов'янська мова була, напевне, добре зрозуміла. Але нічим іншим, як бажанням писця виявити свою приналежність до єдиного існуючого русько-українського етносу, не можна пояснити вкраплення зразків живої народної мови киян у суворі канони традиційного писемна церковнослов'янських текстів. Рукую таких писарів водила, ймовірно, етнічно зріла свідомість, що характеризувала їх як гідних представників свого народу. Засвідчені ними риси народної мови і були предметом аналізу українських мовознавців.

Наявність у писемних пам'ятках рис мови, які зустрічаються і в сучасних писемних пам'ятках та діалектах, свідчить про етнічне самоусвідомлення представників русько-українського етносу. Підтвердженням цього є визначні писемні пам'ятки, серед яких “Галицько-Волинський літопис”, де проявлялися дві яскраві тенденції, обґрунтовані А.Генсьорським на мовному матеріалі. Дослідник довів, що в галицькій частині літопису ще переважають попередні книжні традиції, а мова “волинської” частини літопису, навпаки, звільняючись (у власному тексті автора) майже зовсім від церковнослов'янських, черпає в основному свої мовні засоби з живої народнорозмовної мови того часу. Релікти значної кількості цих засобів і прийомів у сучасній українській народнорозмовній мові чи українських діалектах (деякі зберегла лише польська мова) свідчать, що народна мова Південної Русі 18 ст.

МОВА ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

(яку, звичайно, не могла повністю відбити літературна мова пам'ятки) уже значною мірою розвинула ті українські особливості, які виділили її з староруської мови [14, 21].

Використання авторами живої народної мови у писемних пам'ятках насамперед засвідчувало приналежність цих авторів до свого етносу. Позиція одного з редакторів "Талицько-Волинського літопису" (за свідченням А.І.Генсьорського, їх було кілька), була виявом усвідомлення приналежності до конкретного народу, а це свідчило про існування великої сили народних традицій, почуття власної гідності. Народна українська мова як самовиявлення українського етносу наявна і в інших пам'ятках різних жанрів [15].

Риси українського етнічного самоусвідомлення простежуються і в найконсервативніших писемних пам'ятках – конфесійній літературі, де збереження традицій церковнослов'янської мови вважалося священним правилом, особливо для московського кліру, свідченням чого є так званий другий староболгарський вплив у писемних пам'ятках України. Незважаючи на пуристичні тенденції, українські церковні книги перекладаються писемною українською мовою. Це зумовлювалося тою обставиною, що Київська митрополія була самостійною, українські церковні верховні діячі та теологи як представники свого народу вважали за необхідне запропонувати народові зрозумілі йому священні книги. Тому з'являються "Апостол" (15 ст.), "Кам'яно-Струмильське євангеліє" (1481р.), "Пересопницьке євангеліє" (1556–1561), "Крехівський апостол" (1560, в яких зафіксовано певні риси народної мови.

Вживання народної мови в конфесійній літературі мало також мету зберегти і підтримати почуття етнічної єдності співвітчизників, показати, що рідну мову можна використовувати не лише для хатнього вжитку, а й передавати нею високі ідеї [17, 56].

Самоусвідомлення українського народу було настільки високим, що впливало не лише на зростання і зміцнення духовності, а й на інші слов'янські народи, що, як з життедайного джерела черпали духовні сили з української землі. Свідченням цього може бути діяльність Києво-Могилянської академії, що стала важливим центром культурного єднання слов'янських народів [19, 92], за вагомих показників високого рівня тогочасної української науки правлять "Грамматика" М.Смотрицького (20, 45), "Лексикон словенороський" П.Беринди [21, 13], які сприяли утвердженню авторитету українських книжників у слов'янському світі.

Коли виснажений український народ став на

захист своєї гідності, віри, виборюючи власну державність у національній Визвольній війні 1648 р., то він захищав і рідну мову, як свою совість, честь.

За часів Руїни українська мова ставала елементом: і народною піснею, і писемним словом підтримувала свідомість народу. Незважаючи на те, що у 18 ст. продовжує існувати в українській писемності традиційність давнього письменства, українська літературна мова на народній основі не перестає формуватися.

Нова сучасна українська літературна мова, започаткована І.Котляревським як найбільш досконала і відшліфована форма, виникла в процесі розвитку національної культури. Ця єдина для народу форма рідної мови більшою мірою могла сприяти зростанню національної духовності. Коріннями своїми вона сягає найдавніших часів, а фіксація її елементів спостерігається вже в перших писемних пам'ятках Київської Русі.

Сплеском національного усвідомлення були 20 – 30 рр. 20 ст. Тоді українці усвідомили і на власному прикладі ще раз остаточно переконалися, що рідною мовою можна творити національні скарби і передавати досягнення світоців світової культури. Незалежне національне самоусвідомлення утверджується в цей час і, ніби лавиною, розгортається у всіх проявах національної науки, культури, державності. Поновлює в пам'яті народній сторінки історичного минулого народу, стверджує його самобутність. Поступово розширюється сфери використання української літературної мови і ступінь вивчення діалектів національної мови. Особливо поширено розвивається українська наукова мова, українська національна термінологія, яка утверджується в різноманітних словникових виданнях. Це національне самоусвідомлення певною мірою підтримувалося ще не втраченими ілюзіями про українську державність. З-під пера українських поетів, прозаїків, драматургів, публіцистів, літературознавців, вчених єдиною українською літературною мовою виходять твори, гідні світових зразків [29].

Національне піднесення в усіх ділянках українського життя, що підтримувалося розширенням функціонування української мови, тривало недовго.

На жаль, українська мова зводилась в основному до сільської говірки і її вживання вважалося тимчасовим. 30-ті роки були роками страхітливого геноциду проти українського народу: через обмеження функціонування української мови витіснялася українська культура, робилося все для того, аби послаблювалася і навіть зникла українська національна свідомість.

МОВА ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

А для того знищувався народ, його генетичний корінь, переслідувалася інтелігенція – люди, які розвивали, захищали і вивчали українську мову, в тому числі низка українських лінгвістів. Серед яких В.Ганцов, М.Гладкий, П.Горецький М.Сулима та ін. Національна свідомість присиплялася теорією про колиску трьох братніх народів, серед яких “старшим братом” був великий російський народ, теорією, яка була своєю спадкоємницею теорії Погодіна – Соболевського, а від українського народу відбиралася його предковична історія.

Переслідування дослідників української мови здійснювалося з цією ж метою, що й інших культурних діячів нації, бо дослідження з української лінгвістики свідчили про розвиток української суспільної думки, зростання національної свідомості.

Українське національне словництво – невід’ємна частка національної культури. Підготовка і видання окремих словників або їх серії на певному етапі історичного розвитку зумовлюється національним почуттям самозбереження, утвердженням самобутності народу. Словники в історії української культури, особливо часів національного гноблення, ставали ніби маніфестами національного пробудження, підтримували духовність етносу. Це могло захищати і утверджувати повноправність української нації. Така форма вияву була свідченням національної свідомості, сприяла витворенню національного духу. Це можна засвідчити, зіставляючи етапи розвитку українського національного словникарства з різними етапами українського життя, українського піднесення, зростання національної свідомості.

Незважаючи на національне пригнічення, засилля москвофільства, польського шовінізму в Галичині готуються і виходять лексикографічні праці І.Вагилевича, О.Партицького, Л.Чопея, Ю.Кобилянського, І.Свенціцького, Є.Бокшая, В.Калиновича, К.Левицького та ін.

Українське національне відродження 20 – 30-х років, як вже згадувалося, знаменувалося виданням словників, зокрема термінологічних. Так, за неповними даними з 1920 до 1932 р. в Україні вийшло 15 медичних термінологічних словників, 13 – з питань ботаніки, 10 – математики і механіки, 8 – діловодства, 8 – правознавства, 9 – фізики, 4 – хімії, 3 – ветеринарії. Загалом до 1933 року в Україні видано близько 100 термінологічних словників. І хоч словникарська робота цього часу піддавалася критиці, все ж є підстави стверджувати, що ці видання були досягненням українського національного розвитку

і виявом національної свідомості.

Сучасний етап піднесення національної свідомості характеризується бурхливим розвитком лексикографічної праці. Відбувається інтенсивна робота над термінологічними словниками різних типів, насамперед для того, щоб створити і утвердити термінологію на національній основі, а тим самим, щоб утвердити українську наукову мову в сферах виробництва, науки і освіти. Але все це в сумі свідчить про піднесення національної свідомості.

Підготовка та видання словників в Україні та за кордоном 1919 – 1939 рр. допомагали зберігати цілісність та єдність українського народу на батьківщині та в діаспорі, утверджуючи його самобутність, сприяли національному усвідомленню, посиленню ваги рідного слова, і якоюсь мірою стримували русифікацію українського народу.

Одним із чинників, який сприяв розвитку і збереженню української національної мови як засобу зміцнення і піднесення національної свідомості, була релігія. В усі часи в Україні цей зв’язок мови і християнської віри був очевидний, хоч спеціально не підкреслювався. Факт, що народна мова зберігалася у конфесійній літературі та обрядах, є яскравим підтвердженням такого зв’язку.

У Великій Україні українська мова з давніх часів використовувалася в церковних обрядах. Зв’язок української мови з церковними богослужіннями був настільки глибоким, що коли з України почали вивозити до Москви і Петербурга талановитих культурних діячів, співаків, композиторів, українські книги, українська мова зробила великий вплив і на російську мову та вимову, помітний, по суті, до початку 19 ст. І це тривало до тих часів, доки українська церква була незалежною від Москви, доки українські духовні семінарії не були повністю русифіковані, доки в Україну не почали засилати чужих народів вихованців російської церкви, доки українська церква не перейшла на російську мову.

У часи наступу на українську національну свідомість, позбавлення народу його духовності українська віра сприяла збереженню духовності, розвитку української мови, зміцненню етнічного самоусвідомлення, що проявилось в багатій полемічній літературі (16 – 17 ст.). Такий зв’язок слід вбачати у тому, що частина українських духовних осіб, які походили з народу, використовували українську мову в ритуалах, намагалася пояснити релігійне вчення українською мовою. Прикладом можуть бути учительні Євангелія взагалі й Учителне Євангеліє (т. зв. Калістове), майстерно

МОВА ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

перекладене українською мовою М. Смотрицьким (1637), або виголошене М. Шашкевичем першої після висвячення церковної проповіді українською мовою.

Що стосувалося становища в західних областях України, то існування греко-католицької конфесії, окремі священики якої у 20 ст., за часів Австро-Угорщини, а особливо у ХХ ст., постійно користувалися українською мовою, навіть після так званого собору 1946 року у Львові, коли всі церкви офіційно, по суті, насильно перейшли на православ'я під владу Московського патріарха, в українських церквах слово Боже проповідувалося українською мовою.

Важливо підкреслити, що ці дві субстанції – віра і національна мова – значною мірою сприяли розвитку духовності та національної свідомості народу.

Вищенаведені приклади не вичерпують теми формування під впливом української мови національної свідомості українського народу. Вона є яскравим прикладом у всіх сферах життя народу: науки, культури, освіти, Церкви, державної чинності, звідки її постійно витісняли, або інколи залишали лише умовно.

Українська мова ніколи не була засобом експансії, денационалізації інших народів, засобом колоніального визиску. Варто наголосити, що представники певних кіл намагаються сьогодні створити штучну проблему, наприклад, російськомовного населення, якої в Україні ніколи не існувало, а навпаки, швидше існувала в Україні реально проблема україномовного народу.

Вивчення історичної тягості взаємозв'язку мови із національною свідомістю показує українську мову як стійку національну силу, яка з іншими національними чинниками привела український народ, а разом з ним і інші народи, що населяють Україну, до одностайної думки – незалежності.

Мова є засобом пізнання і видимого, і невидимого: уся інформація про дійсність фіксується у слові, аналізується, зіставляється, що є основою будь-яких висновків, які можуть мати вплив на діяльність людини і суспільства; невидимий світ ми пізнаємо також через мову – це наші здогади, метафоричні та уявні образи.

Національна мова вводить людину у таку пізнавальну систему, яка їй найближча, відповідає її генетичній програмі, тому збереження національних традицій – це не просто данина етнографії, а збереження тієї духовної атмосфери, в якій розвивається усе національне, в т.ч. і свідомість.

До проблеми духовного в мові зверталися і

мовознавці. Так, ще у мовознавчих дослідженнях старогрецьких учених є думка (найповніше вона висловлена Аристотелем) [1,75] про те, що мова характеризується незвичайністю, утаємниченістю, прихованим внутрішнім змістом, невідповідністю реальної дійсності та внутрішньою формою слова.

Німецький учений-мовознавець трактував мову як відображення народного духу, втілення народної енергії. “Мова, – пише Вільгельм фон Гумбольдт, – це не просто, як інколи вважають, відбиток ідеї народу, оскільки багатство її знаків не дає можливості виявити ніяких наявних окремо від неї ідей; мова – це об'єднана духовна енергія народу, що дивовижним чином закріплена у відповідних звуках і в цьому вияві та через взаємозв'язок своїх звуків зрозуміла всім мовцям, яка збуджує в них приблизно таку ж саму енергію і свідомість” [3, 7].

Доводи мовознавця О.Потебні, наприклад, можна вважати духовним і психолого-педагогічним мовознавством, адже вони впливають з національної ментальності, пояснюють багато аспектів мови на глибинному рівні “мова – мислення”, “мова – свідомість”, “мова – психологія” [6,39].

Вивчення мови як духовно-національного феномену, що відображає національне буття, історичний та культурний розвиток народу знайшло своє продовження в працях таких українських вчених, як: Іван Огієнко, Микола Наконечний, Юрій Шевельов та ін.

Мова опосередковує навколишній світ і людський дух для того, щоб людина могла у зрозумілій формі чи структурі програмувати власну діяльність. Мова функціонує як духовний трансформатор, що перетворює світ у логічні та образні структури, за допомогою яких людина може формувати духовний світ дійсності, свою свідомість.

У багатьох ситуаціях людина залишається наодинці зі словом, за допомогою якого здійснює самоаналіз поведінки, вчинків, діяльності, моделює можливу (неможливу) реакцію інших людей на її поведінку, виправдовує чи осуджує себе і т.ін.

Мова є головним рушієм культури. Іван Огієнко писав: “Рідна мова – то душа народу, то його живе серце; гине чи занепадає мова – гине і занепадає наріч”. Цю просту думку знають народи з найдавнішого часу, із найдавнішого часу обороняють свою рідну мову, як скарб найдорожчий

З рідною мовою тісно пов'язані звичаї, перекази, народні і взагалі цілий традиційний уклад життя – все це міцно об'єднується рідною мовою

МОВА ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

в єдине гармонійне ціле. “Заберіть звідси рідну мову – і цілий цей такий нам близький та рідний уклад стане тільки простою етнографією. Ось через це кожний, хто втрачає рідну мову, тим самим перестає бути органічним членом свого народу; він може цікавитися своїм народом. Може навіть допомагати йому, але в ірнім сином своєї нації безмовна особа ніколи не буде” [13, 31].

Мова засвоюється не лише як певний код вираження думок, а й виступає джерелом відомостей про національну культуру народу – її носія.

Фразеологізми як мовні знаки національної культури мають різні джерела походження, тісно зв’язані з національною свідомістю й реаліями національної культури. Вміння бачити, адекватно розуміти й відповідно оцінювати словесні формули – шлях до пізнання ментальності, духу народу через його ж мову.

Власні імена є виразником позитивного або негативного ставлення до людини, її оточення й у фразеологізмах стають індивідуально значущими. У цьому випадку семантика власного імені має складатися як з групової, так і індивідуальної інформації. Антропоніми, як і реалії побуту, залежно від певних культурних обставин відтворюють національний колорит, національну специфіку, національну свідомість, національну культурну пам’ять. Образність, емоційна забарвленість фразеологізмів допомагає носієві мови від дня народження формувати й ширити образно-емоційну культурну пам’ять, завдяки чому формуються фонові знання для адекватного розуміння фразеологічного виразу. Цей фон до свідомості представника іншої культури слід донести в процесі вивчення мови, що є предметом лінгвоукраїнознавчого викладання.

Висновки. Отже, перлини народної мудрості, пов’язані з національною свідомістю, містять знання з історії, географії та інших наук країноносіїв мови. Навчаючи будь-якої мови, варто знати, що в ній дуже багато явищ, котрі містять як компонент реалії національного побуту носіїв мови. Деякі з них мають аналоги в інших мовах, проте за своєю образністю мови є унікальними. У них – свідомість народу, його традиції, побут, культура, ставлення до довкілля.

Раціоналістична свідомість схильна зводити пояснення цього феномену до живучості архаїчної психіки, колективного егоїзму, душевної нерозвиненості та інших виявів гуманістичної недостатності. У мові концентрується сама сутність людського буття, історичного буття народу. Це переконливо довели філософія,

психологія, соціолінгвістика. Звідси цінність мови як основи самоідентифікації людини і народу.

Нині гуманістична свідомість людства шукає інших підходів до розв’язання світових проблем. В основу пошуку покладений принцип абсолютної самоцінності кожної мови і кожної культури, відповідно до абсолютної самоцінності кожної людини і кожного народу.

Майже сто років тому М. Грушевський сказав: “Якщо ми, українці, хочемо, щоб нас поважали інші народи, то треба, нарешті, почати з поваги до самих себе” [4, 50].

Велике значення для виховання людини має формування національної свідомості, світоглядних переконань, відповідно до яких людина сприймається в оптимістичній парадигмі як істота, що є невід’ємною часткою Космосу й несе в собі його могутність і безмежність, як істота, сенс життя якої полягає в нескінченній, неперервній еволюції, самопізнанні, самовдосконаленні, самосвідомості.

Мовними обов’язками громадян можуть бути такі:

Мова – запорука існування народу. Захищаючи рідну мову, захищаєш свій народ, його гідність, його право на існування, право на майбутнє.

Захист рідної мови – найприродніший і найпростіший, найлегший і водночас найнеобхідніший спосіб національного самоутвердження і діяльності в ім’я народу

Володіння рідною мовою – не заслуга, а обов’язок патріота.

Сім’я – первинна клітина нації. Щоб вона не мертва і не відпала від національного організму, її має жити культура рідної мови.

“Усі головні європейські мови можна вивчити за шість років, свою ж рідну треба вчити ціле життя” (Вольтер).

1. *Античные истории языка и стиля (под ред. О.М.Фрейденберг. – М. – Л.: Госсозэжгиз. 1936. – 75 с.*

2. *Верецагин Е.М. Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980.*

3. *Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К., 1991 р. С.19*

4. *Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів. – 1924. – С.47.*

5. *Галуцинський М. Національне виховання. – Львів. – 1920. – С. 9.*

6. *Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.Либідь, 1997. – 234 с.*

7. *Гумбольдт В. Язык и философия культуры.*

МОВА ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

– М.: Прогресс, 1985. – 118 с.

8. Наконечний М. Українська мова. – К., 1928.

9. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь. – 1995. – С. 38.

10. Огієнко І. Рідна мова і культура народу // Шлях виховання й навчання. – 1934. – Ч.1. – С.31.

11. Осипець Р. Сучасний стан сформованості національної самосвідомості майбутніх учителів // Рідна школа. – 2000. – №3. – С. 51–54.

12. Пачовський В. Українознавство у вихованні молоді // Перший Український Педагогічний Конгрес. – 1935. – Львів, 1938. – С. 90 – 91.

13. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: 1985. – Т4. – С. 39.

14. Постовий В. На сторожі коло державної мови треба поставити закон // Диво слово. – №12. – С. 2.

15. Полюга Л.М. Україна: культурна спадщина. Національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наукових праць.

Засновано 1992 року. Вип..1.Київ. Наукова думка. – 1992. – 224 с.

16. Сімович В. Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини // Шлях навчання й виховання. – 1934. – Ч.1. – С.35.

17. Сміль-Стоцький С. Українська мова, її початки. Розвиток та характерні приклади. – Львів, 1993. – С. 24. Репринт вид.

18. Стельмахович М. Українська народна педагогіка. – К., 1997, С. 13.

19. Український педагогічний словник. С.Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 234 с.

20. Ушинський К.Д. Рідне слово // Вибр. пед.твори. – К., 1983. – Т.1. – С. 123.

21. Франко І.Я. Одвертий лист до галицької молодіжці // Твори: В.50 т. – Т.45. – С. 404.

22. Франко З. Мова про мову. К., 1978. – С. 36.

23. Целевич В. Нарід, нація, держава. – Львів, 1934. – С.13 – 14 (Вінниця, 1993. – С. 38).

24. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття. Стан і статус // Сучасність, 1987.

25. Шлях навчання і виховання. – 1934. – С.58.

Львівська область. Гірська річка в Українських Карпатах.
